

Tamás Gáspár Miklós

ELLENFORRADALOM AZ ELLENFORRADALOM ELLEN

Szemben 1953, '56, '68, illetve '81 (nevezetesen Kelet-Berlin, Budapest, Prága és Gdańsk) forradalmaival, az 1989-i kelet-európai rendszerváltás nem ígért tisztább és jobb szocializmust, munkástanácsokat, sem öngazgatást vagy magasabb béreket a proletariátus számára. Egyszerűen a „normalitás”, a történelmi folytonosság visszatérteként tekintettek rá, a parlamentarizmus, piac és demokrácia hármasszavának helyreállításaként és a Nyugat iránti föltétlen elkötelezettség tanúságaként.

Amint már korábban rámutattam (Tamás 2004; 2007; 2008), a folytonosság gondolata ábránd volt csupán. Ilyen rendszer sosem létezett annak előtte Kelet-Európában, létezett azonban elmaradott, az omladozó nagybirtokon alapuló mezőgazdasági társadalom, főként az elszegényedett dzsentrí rétegből származó katonai elit által vezetett autoritárius (tekintélyelvű) politikai berendezkedés, ill. az ellenségként fölfogott „Nyugattal” szembehelyezkedő szellemi és közélet. A modernség fogalmait azok a leninista reformerek emelték a köztudatba, akik – hatalmas véráldozat, szenvedés, inség, önkény és elnyomás árán – képesek voltak átverni a társadalmon a mobilitás, az urbanizáció, a szekularizáció, az iparosodás, az írástudás, a matematikai tudás, a higiénia, az infrastruktúra, a „nukleáris” (egygenerációs) család, a munkafegyelem stb. eszméit.

Ezekre az alapokra épült azután az új piaci kapitalizmus és a plurális demokrácia – nem a nem létező liberális múlt újrafölfödözése útján, hanem a történelem során első ízben, fölülről jövő döntés alapján született meg mindez. Ezt a döntést kitörő lelkesedéssel fogadta a lakosság egy része (ennek a résznek én is része voltam), amely részt vett a különféle tüntetéseken, gyűléseken, demonstrációkon – nem beszélve a még az utópikus politikában is elkerülhetetlen furfangokról és cselszövényekről –, amely ugyan „a nép” látszatát keltette akkoriban, valójában azonban legfeljebb ha öt százalékát tette ki a korabeli, tényleges démosznak. Nekünk mégis, kilépve a pár tucat ember jelentette földalatti konventikulumainkból, százezer ember valódi „tömeg”-nek tetszett. Ennek a szétszórt kisebbségnek olyan világképe és politikai nézetrendszere volt, amelyet valahogy 1848 és 1968 elegyének lehetett tekinteni: önfeledt

demokratikus nacionalizmus és alkotmányos liberalizmus, némi ellenszenv a tekintélyelvűséggel, a (kulturális és némi) elnyomással, a fegyelmező hatalommal és a „föhalmozási típusú” puritanizmussal szemben. Ezek az akkor annyira szilárdnak, jelentősnek és mélyenszántónak látszó, múlékony ideológiai jelenségek tulajdonképpen olyan állapotot tükröztek, amelyet a külső szemlélők csak nagyon lassan értettek meg, és még lassabban tudták minden részletre kiterjedően leírni őket (vö.: Tamás 1993; 1999; 2002).

Sem a „létező szocializmus” legszükségesebb kritikájának baloldali irányultsága, sem 1989 hatványolvas, libertárius légköre nem kapott kielégítő magyarázatot¹. Ahogyan a legnyilvánvalóbb történeti összehasonlítások sem történtek meg. Ami a számomra a legmeglepőbb, hogy még a jóléti állam válságának időbeli egybeesése – keleten és nyugaton – sem keltett semmiféle érdeklődést. A történeti és politikai képzelőerőt megbénította annak fönntartás nélküli elfogadása, hogy a szovjet tömb országainak (valami megfoghatatlan értelemben) „szocialistának” illett volna lenniük, hiszen nyíltan ezt vallották magukról, és ami még fontosabb, ez az, ami miatt a nyugati hatalmak véget nem érő harcot folytattak ellenük.

Itt néhány pontosításra van szükség.

Nem hiszem, hogy bárki kétségbe vonhatná, hogy a „létező [Kelet-Németországban: »valóságosan létező«] szocializmus” voltaképpen az államkapitalizmus sajátos formája volt.² A rendszer ugyanúgy az árutermelésen, bérmunkán, a társadalmi munkamegosztáson, a munka tőkének való alávetésén, a föhalmozás imperatívuszán, osztályuralmon, kizsákmányoláson, a népre kényszerített konformizmuson, hierarchián és egyenlőtlenségen, ill. mindenfajta munkásellenállás totális elfojtásán (a sztrájk minden formája törvénytelen volt) alapult, nem is beszélve a nyilvános politikai vélekedés általános tilalmáról. Az egyetlen hiányzó elem a piaci koordináció, amelyet központi tervezéssel helyettesítettek. A „magántulajdon” terminus ezúttal félrevezető, hiszen ennek a középponti eleme valójában a munkásság termelőeszközöktől való elválasztása, elkülönítése, ám ez az állami tulajdon esetében is azonos módon áll fenn, még akkor is, ha nem volna szabad lebecsülnünk a kettő közti számottevő (elsősorban irányítási, hatalomtechnikai, ill. elosztási) különbségeket.³ Ha a tulajdon egyben uralom (márpedig jogilag valóban az), akkor az „állami tulajdon”

1 Mindazonáltal én megpróbáltam (Tamás 1993) (az idézett írások megtalálhatók magyarul a *Világosság* évfolyamaiban és a szerző *Törzsi fogalmak* c. munkájában).

2 Az „államkapitalista” rendszerek kitűnő összefoglalóját lásd: Mike Haynes: „Marxism and the Russian Question in the Wake of the Soviet Collapse” (ez gyakorlatilag egy összefoglaló recenzió Michael Cox [szerk.], Paresh Chattopadhyay és Neil Fernandez műveiről), *Historical Materialism* 10.4 (2002), 317–362. Lásd még „Un capitalisme pur et simple” [„Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus”] c. írásomat, id. kiad., i. h., és vö. Stephen A. Resnick–Richard D. Wolff: „Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR”; vö. Paresh Chattopadhyay könyvismertetésével: *Historical Materialism* 14.1 (2006), 249–270.

3 Lásd az alábbi fejezeteket: 3, 4 és 5, 3. rész, Charles Bettelheim: „Class Struggles in the USSR. Second Period: 1923–1930” c. könyvében.

valójában magántulajdon ebben az értelemben: nem gondolhatjuk, hogy a szovjet típusú rendszerekben a munkások irányították volna a termelést, az elosztást, a beruházásokat vagy a fogyasztást⁴.

Abban sem kételkedhetünk, hogy a Sztálin utáni államkapitalizmus a szovjet tömb országaiban és Jugoszláviában (nagyjából 1956 és 1989 között) olyan tekintélyuralmi jóléti államot próbált felépíteni, amelynek válságjelenségei kísértetiesen hasonlítottak számos nyugati jóléti állam belső problémáira, lett légyen szociáldemokrata, kereszténydemokrata, gaulle-ista, vagy akár New Dealen alapuló rendszer. (Bármennyire ideillő lenne, ebben az írásban nem fordíthattam külön figyelmet a fasiszta, ill. náci rendszerek jóléti államkapitalizmusának bemutatására.)⁵ Mindenfajta jóléti állam – beleértve a posztsztálini, Gulag nélküli „megvalósult szocializmust” is – társadalmi célkitűzése az volt (és itt egész nyugodtan használhatunk múlt időt), hogy a kontraciklikus keresletösztönzés eszközeivel támogassa a fogyasztást, hogy elérhető áron kínált lakhatással (szociális bérlakásokkal: a piaci áron mélyen aluli lakbér és karbantartás), jelképes térítés ellenében allokált közszolgáltatásokkal és infrastruktúrával, közlekedéssel, oktatással, kulturális ellátással és egészségüggyel próbálja integrálni a forrongó munkásosztályt, hogy kialakítsa a dopolavoro intézményét (Mussolini elgondolása, amely nagy elismerésnek örvendett a New Deal hívei körében is, és természetesen ugyanilyen elterjedt volt a harmincas évek sztálini Oroszországában), megtévezve fizetett ünnepekkel, tömegturizmussal, olcsó tömegszórakozással, elérhető árú konfekciódivattal és az elengedhetetlen személygépkocsikkal. Kiváló példa erre a Vidám kölykök [Veszjolije rebjata] c., úttörőkről szóló harmincas évekbeli szovjet musicalfilm (minden idők legnagyobb orosz kasszasikere), a maga elviselhetetlen boldogságával gyakorlatilag megkülönböztethetetlen Hollywood vagy a Harmadik Birodalom UFA-stúdióinak bármely görcsösen derűs, bárgyú termékétől, bár talán valamivel kisebb hangsúlyt fektet a huncutkodásra és a lányok lábára⁶. Ugyanakkor a „szocialista” Kelet-Európa néhány jellem-

4 Ahogyan azt sem tagadhatjuk, hogy az új bürokratikus uralkodó osztály valódi, szilárd proletár gyökerekkel rendelkezett. A nőmeneklatúra elemzése rámutatott, hogy Magyarországon 1952-ben a kommunista párt apparatcsikjainak 70%-a gyári vagy mezőgazdasági munkás volt korábban (51,6%-uk szakmunkás), egyéb alkalmazott volt 9,4%, értelmiségi 3,3%, általános iskolai végzettséggel rendelkezett 62,7%, egyetemi diplomával pedig 2,8%. Az ettől elkülönülő „államapparátus” (minisztériumok, önkormányzatok) alkalmazottainak 47%-a dolgozott korábban gyári munkásként, 10,3%-a végzett paraszti munkát és 11,5%-a volt értelmiségi (Huszár 2007). A munkásosztálybeli származás még a kommunista párt legfőbb irányító szerveiben, a Politikai Bizottságban (= politbüro) és a Titkárságban is a végsőkig tartotta magát. A leghalványabb kétségünk sem lehet afelől, hogy a régi arisztokrata, burzsoá elitet kipenderítették pozícióiból, és mindenütt a plebejus hangvétel vált uralkodóvá.

5 Lásd David Schoenbaum (1967), és vö. Götz Aly munkáival és belőlük kiinduló vitákkal.

6 A jóléti állam irodalma természetesen nagyon kiterjedt; egy részét magam is érintem „A jóléti állam kísértete” c. tanulmányomban. Itt röviden bemutatom az Európában a jóléti állam elgondolására épülő két politikai irányvonalat, a szociáldemokráciát és a nemzetiszocializmust vagy fasiszmust. Erről eddig a legértelmesebb sorokat Alfred Sohn-Rethel írta. Viszonylag egyszerű történeti

vonása közelebb állt a délkelet-ázsiai korporatív jóléti modellhez – vállalati táborozások,

megállapításokból indul ki: „A korai szociáldemokrácia és a nemzetiszocializmus [írja 1932-ben] *funkcionális* értelemben azonos, amennyiben mindkettő ásta a megelőző rendszer [a vilhelminus vagy Hohenzollern-Németország] sírját, és saját uralma alá hajtotta a népet ahelyett, hogy forradalmat csinált volna, amivel megkezdték a burzsoá uralom újjáépítését. Ebben az értelemben a gyakran hangoztatott párhuzamnak Hitler és [Friedrich] Ebert [államelnök, az SPD vezetője] van némi érvényessége.” Van további, *strukturális* analógia is az általuk életre hívott erőteljes társadalmi áramlatokban, mindkettő népszerű társadalmi mozgalommá vált – egyesek megfelelnek erről az 1918/19-es szociáldemokrata megmozdulások kapcsán – mindkettő új, „szociális” vagy „nemzeti” társadalmi közösséget ígért [*Volksgemeinschaft*], építve az antikapitalista felszabadulás iránti vágyakra, a kispolgári tömegek és más rétegek bevonásával kiszélesítették híveik társadalmi összetételét, és végül szellemiségük hasonlósága is szembetűnő – mindkét irányzat érzelmi alapú, valameddig rajongó-vakbuzgó [*schwärmerisch-gläubig*], és vazallusi hűségre [*Gefolgstreue*] készítet. [...] Mindig is ugyanazt a politikai szerepet játszották ugyanabban a politikai térben. Ez a párhuzam megmutatja, hogy vette át a szociáldemokrácia szerepét a nemzetiszocializmus abban, hogy kialakítsa a burzsoázia uralmának tömegbázisát [*Massenstützpunkt*] Németországban. [...] Németországban a burzsoá rezsim háború utáni konszolidációjának, megszilárdításának nehézségei elsősorban abból fakadtak, hogy a burzsoázia legfőbb rétege, amely képes volt rendbe tenni a gazdaságot, túlságosan *szűknek* bizonyult ahhoz, hogy *egyedül* magára vegye az uralom minden terhét. Ennek az uralomnak – ha nem akarta a tisztán katonai hatalomgyakorlás rendkívül kockázatos eszközét alkalmazni – maga mellé kellett állítania olyan rétegeket is, amelyek nem tartoztak hozzá, ugyanakkor amelyek képesek lettek volna megvetni saját uralmuk alapjait, és így a hatalom valóságos vagy áttételes letéteményeseivé válhattak. A burzsoá uralom ilyen alapvető vagy „liminális”, azaz a határokat fönttartó [*Grenzträger*] letéteményese volt a szociáldemokrácia a háború utáni újjáépítés első időszakában (Sohn-Rethel 1932). A szerző megmutatja, hogy a szociáldemokrácia mögött felsorakozó szakszervezetek testületi hatalma nem fért össze a nemzetiszocializmussal, amely csupán „mozgalom volt, pusztán törekvés, ideológia” (*nur Bewegung, bloßer Ansturm, Vormarsch und Ideologie* – i. h. 167). „Ezen az alapon a szociáldemokrácia csak részben azonosulhatott a burzsoá uralommal, nem lehetett több, és nem lehetett más, mint annak *kistestvére*” (i. h.). A szociáldemokrácia nem törhetett totális uralomra, hiszen ez egyet jelentett volna a szocializmussal, vagyis a forradalommal. „Ezzel ellentétben, a *kiépített társadalmi hatalom hiánya* [*der Mangel an sozialer Hausmacht*], (»Hausmacht«, amely alapvetően valamely uralkodó család, többnyire a Habsburgok dinasztikus uralmát jelentette), szükségszerűen együtt járna a nemzetiszocializmus fasiszta jellegével. Mivel nem rendelkezik megfelelő társadalmi bázissal, amely akár Hitler nélkül is támogatná a nemzetiszocializmust, vagy totális uralmat kellene kiépíteni az államapparátus segítségével, hogy pótolja, ami hiányzik a társadalmi meggyökerezéshez, vagy hatalmát a társadalmi »establishment« [*Sozialgefüge*] ellen kell fordítania, amely politikailag ellenáll, és amelyhez nincs és nem is lehet hozzáférése” (i. h. 168). A szociáldemokrácia azonban, mint a saját, megkérdőjelezhetetlen társadalmi hatalmán alapuló tőkés rendszer junior cégtársa, képes semlegesíteni a proletariátust azáltal, hogy előnyöket biztosít a munkásosztály számára, és képes fölülről ellenőrizni és irányítani a burzsoá államot. Mindebből az alábbi négy következtetést vonhatjuk le: 1. A „kisebbségi” politikája nem pusztán taktika, ez a szociáldemokrácia lényegi politikai *szubsztanciája*.

csoportos nyaralások, vállalati üdülők, amelyek rendszerint ingyenesek voltak a dolgozók számára, a szakszervezetek vezették őket (a hozzáférés gyakorlatilag minden állampolgár számára alanyi jogosultság volt), ingyenes bölcsődék és óvodák az alkalmazottak („a dolgozók”) gyermekeinek –, bizonyos elemeket pedig az európai szociáldemokráciától vettek át, amelyeket ezután általánosítottak és kötelezővé tettek: a jól felszerelt kölcsönkönyvtárakat, a kedvezményes árú vállalati könyvesboltokat, elérhető árú könyveket, színház- és mozijegyeket (sőt a szakszervezeten keresztül rendelt könyvek és jegyek ára még ennél a kedvezményes, nem piaci árnál is alacsonyabb volt), a munkásszámazású fiatalok pozitív diszkriminációja a felsőoktatási felvételi vizsgákon, biztos („nyugdíjas”) állások, olcsó alapélelmiszerek, olcsó szesz, olcsó dohány, olcsó és sűrű hálójú tömegközlekedés vagy a könnyű hozzáférés az amatőr-, ill. közönségsportokhoz. Az uralkodó osztály kirívó

2. A szakszervezeti bürokrácia kapcsolata a „földről lefelé” vezető *állami úttal* szorosabb, mint a marxizmushoz vagy a szociáldemokráciához fűződő kapcsolat, és ez a bürokrácia kész együttműködni bármely polgári állammal, amely hajlandó őt kooptálni. 3. A szakszervezetek és a szociáldemokrácia kapcsolata politikai értelemben a parlamenti kormányzaton áll vagy bukik. 4. A monopolkapitalizmus liberális szociális alkotmányának lehetősége a proletariátus *automatikus szakadési mechanizmusának* [Spaltungsmechanismus] meglététől függ. Az a burzsoá rezsím, amely komolyan veszi a liberális [nem kényszerintézkedéseken alapuló, nem erőszakos] szociális alkotmányt, még nem szükségszerűen parlamenti rendszer, elég, ha elnyeri a szociáldemokrácia támogatását és megőrzi vívmányait; mindazonáltal az a burzsoá rendszer, amely megszünteti ezeket a vívmányokat, föl kell hogy áldozza a szociáldemokráciát és a parlamenti kormányzást, ezért valamivel helyettesítenie kell a szociáldemokráciát, és szigorúan kötött [vagyis diktatórikus] társadalmi rendet kell bevezetnie. Sohn-Rethel azt is megmutatja, hogy amennyiben a nemzetiszocialista rendszer képes szakszervezeteket felállítani egy nem liberális burzsoá rezsímben, azzal az egész rendszer fenntartása szükségszerűnek bizonyul, és ezáltal elkerülhető egy államkapitalista vagy „államszocialista” rendszer kialakítása. „Nincs harmadik út a burzsoá uralom helyreállítása és a kommunista forradalom között” (i. h. 170-1). Mára természetesen rengeteg tényező alapvetően megváltozott, miután a szociáldemokrácia összeomlása, vagyis az „eurokommunizmus” számos országban utat nyitott egyfajta kvázifasiszta rendszer kialakulása számára, amely a munkanélküliség és a bevándorlás (illetve más hasonló „kisebbségi” tényezők) „automatikus szakítómechanizmusára” támaszkodik. Így nem feltétlenül szükségszerű a „totalitárius” diktatúra megléte (vö. „On Post-Fascism” c. tanulmányommal), elegendő egy merevbb „autoritárius” rezsím, amely gúnyt űz a parlamenti rendszerből, mint ahogy azt számos országban tapasztalhatjuk. A „fehér” proletariátus látszólagos „beengedése a sáncok közé”, azaz kooptálása, „befogása”, elkülönítve a munkanélküliektől, a „prekérektől” (*précaire, prekär, precarious, i precari*), a bevándorlóktól, a külföldiektől, a származásukban vagy vallásukban/felekezetükben idegenektől, retrográd, atavisztikus mozgósítás révén mehet végbe. Manapság Európa hemzseg az efféle példáktól, Kelet-Európától egészen Sarkozyig vagy Berlusconiig/Bossiig, illetve a „rasszista ügy” Pim Fortuynhoz, Theo van Goghhoz and Geert Wildershez hasonló mártírjainak elismeréséig, akiket szerte Kelet-Európában a gondolkodás szabadsága és az európai civilizáció polgári eszméinek libertárius védelmezőiként ünnepelnek. Jelen pillanatban azonban senki nem rendelkezik elegendő *Hausmacht*tal, de talán jobb is így.

gazdagságának eltűnése (nem is beszélve a hivalkodó luxusról), a rendre visszatérő hiányjelenségekkel, rendkívül szűk fogyasztói lehetőségekkel, szexuális puritanizmussal, hosszú katonai szolgálattal és a kemény munka kultuszával (a „népi erőművek” és az ürröpülés kultusza a fiatalok esetében) párosult, illetőleg a rendszer plebejusi, „kollektivista” jellegének folytonos propagandája; csakugyan sokan tudták még, mire való a szerszámoszláda, a kapa vagy a vasvilla: mindez az egyenlőség léghőjét árasztotta.

És nemcsak a léghőjét, a hangulatát, de a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb realitását is. A „valóságosan létező szocializmus” nemzetállamai elnyomták az etnikai kisebbségeket – Szovjet-Oroszországon kívül, különösen Sztálin halála után –, az „egység”, a „harmónia” erősítése, és az évezredes kulturális konfliktusok lezárása végett az asszimilációt szorgalmazták (a hatvanas évek elején például oktatófilmek készültek magyarországi szociális munkások és helyi funkcionáriusok részére, amelyek a nomadizáló roma családok kényszerű fürdetését, hajvágását, tetvetlenítését mutatták be, rendőri és katonakórházi személyzet közreműködésével, az embertelen megaláztatás és a kamerának szóló műmosolyok képeinek kíséretében). A paraszti népeiséget ipari körzetekbe költöztették, ez viszonylag jól szervezeten folyt, nem úgy, mint a tizenkilencedik században: egészen a kilencszázhetvenes évekig, amikor a források kezdtek kimerülni, emeletes tanácsi panelházakba, lakótömbökbe költöztették őket, egyszersmind bekapcsolták őket a széles körű, egyenlőségen alapuló társadalmi ellátórendszerekbe, beleértve az egészségügyet és a kultúrát is. Vannak olyan országok is, mint pl. Románia vagy a volt Csehszlovákia, ahol a városi népesség többsége a mai napig a barátságtalan, „kommunista korszakbeli”, ún. „panel” vagy „házgyári” lakótelepeken él.⁷

Nem kétséges, hogy ezek a társadalmak elviselhetetlenül elnyomók, represszívek és tekintélyelvűek voltak, de ma már kezdjük észrevenni, mindemellett mennyire jól szervezettek, összetartók, intézményesültek, békések és bűnözéstől mentesek voltak – kispolgári álom, de álom.

A függőleges társadalmi mobilitás is gyors volt és kiterjedt, az induláskor rendkívül elmaradott, paraszti társadalmakról lévén szó, a váltás faluról városra, megterhelő fizikai, mezői munkáról gyári, műszaki munkára, éhségből, piszokból, nyomorból szerény üzemi étkezésre, meleg vízre, vízvezetékre, vízüblítéses árnyékszékre, csatornázásra: lélegzetelállító volt – a kulturális változás pedig drámai. Megdöbbenően rövid volt az út az írástudatlanságtól, a funkcionális analfabetizmustól Brechtig és Bartókig. (Mindazonáltal rendkívül

7 Antonio Negri egy 1967. évi, már-már klasszikusnak számító tanulmányában rámutat arra, hogy a jóléti állam tulajdonképpen a burzsoázia első számvetése a munkásosztály hatalmával, a proletár ellenzék strukturális szerepének felismeréséből és megértéséből levont politikai következtetés (lásd „Keynes and the Capitalist Theory of the State”). Meg kell értenünk, hogyan lett a „létező szocializmus” a második világháború után az értékötöbbllet kényszer nélküli kisajátítása (amely a Gulagban végzett „öngyarmatosító” rabszolgamunka végét jelentette), ill. a fogyasztói kereslet által ösztönzött társadalmi integráció mechanizmusává. Ez volt Nagy Imre 1953. évi, Alekszander Dubček '56-os és Ota Šik '68-as, alapvetően keynesiánus programja.

tanulságos, intézményileg mennyire beágyazottak lehetnek az emberi szükségletek – néhány év alatt egy fél kontinens hagyott föl úgyszólván a komolyabb szépirodalom olvasásával és a klasszikus zene hallgatásával, amint a megváltozott társadalmi és ideológiai körülmények közepette ezek elveszítették jelentőségüket, és már nem voltak olyan könnyen hozzáférhetőek: „*Doch die Verhältnisse, sie sind nicht so*” (Brecht 1975).

Az 1989. évi rendszerváltás után (amelyben ennek az írásnak a szerzője meglehetősen aktív szerepet játszott, és amely iránt érzései visszatekintve meglehetősen ambivalensnek mondhatók), az evvel együtt járó, világszerte történő privatizáció, a vállalatokat kifizető felvásárlások, a kiszervezések, vezetői kivásárlások segítségével, (mely utóbbi esetén multinacionális vállalatok felvásárolnak más társaságokat, majd bezárják őket, hogy korlátozzák a versenyt, ill. új, kiszolgáltatott fogyasztói piacokat hozzanak létre) az „állami tulajdon” ellen indított támadás sosem látott áremelkedéshez, a reálbérek és az életszínvonal zuhanásához, ill. tartós munkanélküliséghez vezetett. A piaci liberalizáció azt jelentette, hogy az addig védett és támogatott, fejletlen technikájú helyi iparágak nem tudtak megbirkózni a kicsinybeni („retail”) kereskedelemben megkezdődött óriási versenyrel, amely a helyi kereskedelem összeomlásához vezetett, hiszen nem volt képes ellenállni a dömpingnek és a hasonló technikáknak. Az összes munkahelyek közel fele megszűnt. A többszereplős politikai verseny (pluralizmus), ill. a szabadság nagyarányú növekedése fölötti óriási lelkesedést hamar letörte az emberek elszegényedése, a nagyfokú létbizonytalanság, amely a kereskedelmi tömegkultúra, a reklámok, bulvárlapok, gagyitévék és más kultúrsemét egyre növekvő befolyásával párosult. Ami eleinte színesnek tűnt föl, arról kiderült, hogy csiricsiré, és ahogy minden egyre inkább devalválódott, az újdonság vonzereje is megkopott.

Arról se feledkezzünk el, hogy különbséget kell tennünk a *polgári társadalom* és a tőkeuralom között, amelyet nem marx értelemben „*kapitalizmusnak*” neveznek. A burzsoázia, és főként a járadékosok, nem beszélve a tanult, művelt, kifinomult (romantikus-liberális) *Bildungsbürgertum*ról, politikailag kihalt fajnak tekinthető, akár Ford, Renault, Putyilov, Thyssen, Krupp, Weiss Manfréd, a Fiat és az Union Minière régi, „rust-belt” (rozsdáövezeti, azaz fémipari) munkásai – habár ez utóbbiak egy része még létezik (jellegzetesen a csepeli Weiss Manfréd kivételével...) és gazdasági szerepük nagyobb, mint gondolnánk. A *flâneur* itt nem tudná, merre is ödöngjön. A burzsoá társadalmak többnyire valamilyen tradicionális, *whig* (szabadelvű) arisztokrácia, a tisztikar vagy a bürokrácia, a közigazgatás és a politikai osztály egymást átfedő csoportjainak irányítása alatt álltak. Mindez Marx elődei számára a szociokulturális alapon nyugvó és a parokiális, elkülönült „rendek” (*Stände*, korporációk) közti ellentétnek tűnt föl (bár ez az illúzió a hétköznapiakban valósággá vált, még ha utólag be is bizonyosodott, hogy mindez pusztán a felszínen tetszhetett igaznak), amelyek világnézeti szempontból, ill. sajátos szervezeti formáikat illetően jelentős különbségeket mutatnak. Mindez azonban a valóságban (Moishe Postone kifejezésével élve) a személytelen uralom rendszere volt (és mind a mai napig az), amelyet alapjaiban egyáltalán nem érintett a „kommunizmus” rövid közjátéka. A hivatalos, „valóságosan létező szocializmusban” nem volt burzsoázia, bár azt hiszem, volt „új osztály”, bár nem rendelkezett a „magántulajdon”

speciális, személyes, ill. informális csoportokhoz kötődő formáján alapuló osztályuralom eszközeivel, így a proletariátus „közösségi” ellenállása ellene vagy a különféle fasizmusok ellen sokkal erőteljesebb volt, mint ott és ahol létezett megfogható, azonosítható, kulturálisan és politikailag látható osztályellenség. Az az általánosan figyelmen kívül hagyott tény pl., miszerint nemcsak a pártfunkcionáriusok, de a titkosrendőrség és a hírszerzés katonai alkalmazottai és irányítói is legnagyobb részben a proletariátusból származtak (vagy az agrárproletariátusból) – amit minden, a tárgyban született monográfia igazol –, világosan mutatja, hogy az osztályharc egészen más formákat kellett hogy öltösson az „államszocializmusnak” nevezett államkapitalizmusban, mint a piac vezérelte tőkés rendszerek bármely formájában, legyen az akár a nemzeti-„szocializmus”. A régi burzsoázia és az Európában „szocializmusnak” nevezett *munkásmozgalom* (a szakszervezetek, a politikai – és gyakran illegális, földalatti – pártok és az ellenkultúra) közötti tizenkilencedik, ill. huszadik századi küzdelmek nem tudták a „tőkés rendszer” még alattomosabb formáját öltetni ott, ahol javában az „államszocializmus” leckéjét fújták. A szociális és kulturális ellentétek ma már élesen elkülönülnek az osztályharctól, amely strukturálisan adott minden társadalomban, amely az érték-többlet elsajátításán, ill. a személy saját élete fölötti hatalmának az elvesztésén (s ez Guy Debord munkáiban a proletariátus meghatározása) alapul. Így a mítoszi ellenség-teremtés (a homályos – általában pénzügyi vagy kereskedelmi – nemzetközi intézmények „neoliberális” vagy „neokonzervatív” elitje) a kizsákmányolás megtestesítője, de avval a politikai hátránnyal (a szocialisták számára), hogy a valóságban nem ő gyakorolja, nem ő valósítja meg, nem ő hajtja végre. Pusztán politikai ellenfél, így nem helyettesíthette (és nem is helyettesíti) a letűnt burzsoáziát, csakúgy, mint a sztálinista vagy neosztálinista állami bürokrácia sem helyettesíthette mint a tőkés rendszer „mély” kihívója [az eredetiben: „»deep« antagonist” – *a ford.*].

Amikor a bürokrácia elvesztette politikai dominanciáját, és a hierarchia, a behódolás és a szolidaritás hagyományos formái eltűntek az *ancien régime*-mel egyetemben, akkor az egyik legfőbb legitimáló erő is eltűnt – amely ugyanakkor rendkívül kockázatos is volt a régi „kommunista” rezsim számára, vagyis megszűnt annak lehetősége, hogy a rendszer visszatérjen a „valóságosan létező szocializmus” eredeti forradalmi gyökereihez, amelyek mindig ott rejtőztek a főlész alatt: ez mutathatta (volna) az utat az erkölcsi bíráló elítélésvesztetlen célja, azaz a társadalmi igazságosság felé. E lehetőség szertefoszlásával – ill. a jóléti állam „fejlődő” kelet-európai államokban létrejött változata nyomán – a szegénység nemcsak hogy a többség elkerülhetetlen sorsa lett, de olyan tény is, amelyet lehetetlen (azaz: „nem szabad”) osztályozni, értelmezni, kifogásolni vagy igazolni.

A szerencsétlen kelet-európai népesség mindezt fölfoghatatlan és maradéktalanul teljes katasztróféként élte meg. Azok a politikai csoportok küzdöttek már az előző rendszer ellen is, amelyeknek még volt némi kritikai érzékük, és még hosszú időn keresztül ők folytatták a harcot a maradványai ellen, és próbálták érvényre juttatni a második világháború utáni liberális forogatókönyvet (kifejezési szabadság, alkotmányosság, abortuszjog, kisebbségi jogok, melegjogok, rasszizmus-, klerikalizmus- és nacionalizmusellenesség – elvek, amelyekért föltétlenül érdemes küzdeni, de amelyek a mással elfoglalt népi osztályok

számára átláthatatlanok voltak, irrelevánsnak tetszettek) – mindeközben egyáltalán nem voltak tekintettel az egyre növekvő szegénységre, a kialakult társadalmi és kulturális zűrzavarra. Ezek a csoportok ötvözni próbálták (sőt a mai napig, tizennyolc év elteltével is próbálják) a liberális baloldal „emberi jogi” diskurzusát a neokonzervatív jobboldal „szabad választáson” alapuló retorikájával. Főszabadító módszerek az újraelosztó, mindenható állam alóli főszabadulás eszközeként értelmezett privatizációt tekintették, legfőbb ideológiai ellenségük pedig a „függőség kultúrája” volt, amely állítólag megakadályozza, hogy a *Sozialstaat* polgárai szabadságszerető, becsületes, autonóm szubjektumokká válhassanak. Emlékszem – 1990 és 1994 között képviselője voltam a Magyar Köztársaság Országgyűlésének –, öt hónapon keresztül volt napirenden a köztársasági címer kérdése (szent koronával vagy anélkül; végül persze a koronás címer győzött), a munkanélküliségről azonban nem folyt érdemi vita, miközben kétmillió munkahely szűnt meg egy csapásra egy tízmillió lelket számláló kis országban.

A jóléti állam megmentésére irányuló utóvédharc főadata azokra az erőkre maradt, amelyekkel senki sem állt szóba. Azokban az országokban, ahol a „kommunista” apparátus funkcionáriusai ellen hivatalos és nyilvános diszkrimináció folyt, és ahol a korábbi kormánypártnak össze kellett tartania, hogy megvédje magát és helyreállítsa megsebzett büszkeségét, mint Kelet-Németországban és az egykori Csehszlovákiában, ez a munka az úgynevezett „posztkommunista baloldalnak” jutott, míg másutt általában a szélsőségesen nacionalista, ill. „keresztény” pártoknak. Mivel volt bizonyos személyzeti folytonossága a kormányzó „kommunista” pártok piacbarát reformer apparátusainak (ill. az ő szakértőik, egyetemi tanár tanácsadók, kutatóintézetek és nemzeti bankjaik között), akik, jó helyen lévén a jó időben, szépecskén profitáltak a privatizációból, így látszólag hihetővé vált a népszerű elképzelés, amely szerint „semmi sem változott”, mindez csak összeesküvés volt, hogy föntartsa a hatalmától színleg megfosztott uralkodó osztály pozícióját. A valóságban azonban olyan gyökeres változásokon mentek keresztül, hogy csupán a nómenklatúra egy része tudta magát hirtelen átképezni kapitalista ügyeskedővé („wheeler-dealers”). A végső győztesek között pedig alig voltak helyi szereplők, csak multinacionális vállalatok, az amerikai vezetésű katonai szövetség (NATO) és az EU-bürokrácia.

Mindazonáltal van némi igazság ebben a közkeletű elméletben, nevezetesen a gyanú, hogy a tervező államkapitalizmus (vagyis a „létező szocializmus”) és a liberális piaci kapitalizmus közötti ellentmondás nem is volt olyan éles, mint ahogy azt 1989-ben foghegyről hirdették. A közkeletű elméletek, amelyek egyszerű városi legendákként terjednek, bármennyire közérthetőek is, semmiképp sem helyettesíthetik a valódi elemzést. Politikai jelentőségük azonban mindenképpen van, különösen amikor a korábbi „kommunista” szervezetek számos utódpartja jelenleg épp a neokonzervatív nótát fújja (a „neoliberalis” terminus nem helyes, a jelenlegi ultrakapitalisták és piaci fundamentalisták a képzelet legkeményebb megerőltetésével se nevezhetők liberálisnak), és a jóléti állam utolsó bástyáinak lerombolásán dolgozik éppen. Ezért adódik Kelet-Európa némely országaiban a „kommunisták” furcsa azonosítása a „kapitalistákkal” – hiszen (úgymond) mindenféle a régi „kommunisták” teszik mindezt velünk, mindig ugyanazok az emberek vannak legfőkéül, a

demokratikus átalakulás pusztá átmítás volt, ez az egész csak judeobolsevista összeesküvés és így tovább.

Ma már mindenki tudja, hogy szocializmus és kapitalizmus azonosítása náci szólam – lévén mindkettő „fajilag idegen” –, de „a körülmények ma már nem ugyanazok”, die Verhältnisse, die sind nicht so: valójában nem is lehetnének ennél különbözőbbek. Mégis, kommunisták és szociáldemokraták az 1920-as és '30-as években olykor szövetségre léptek és tántoríthatatlanul védték hamis tudatukat, amely szerint ők élesen szemben állnak a kapitalizmussal és a zsarnoksággal. A hamis tudat azonban nem zárja ki a jóhiszeműséget. A volt „kommunista” pártok a huszonegyedik század kezdetén nemcsak a szocializmus elveivel álltak szemben, de a munkásosztály legelemibb érdekeivel is – ez nem új föl- ismerés, és nem is csak Kelet-Európára igaz. (Amikor Kelet-Európáról beszélek, abba de Gaulle tábornok jó példáját követve mindig beleértem a volt Szovjetunió európai felét is.) Mindazonáltal az Olasz Kommunista Párt és vezetője, Enrico Berlinguer súlyosan megszorító „egyensúlyi” intézkedések megtételére szólított föl, és rávette a proletariátust, fogadja el őket, két évvel Mrs. Thatcher hatalomra kerülése előtt.⁸ (A DS, a korábbi PCI jobbszárnya azokkal a kereszténydemokratákkal lépett fúzióra, akik hat éven keresztül legfőbb ellenfeleinek számítottak.) Így a közhely, bár időközben egyáltalán nem került közelebb az igazsághoz, korrekt és igazságos történeti („költői”) bosszú.

Ez az, amiért és ahogyan a neokonzervatív ellenforradalom a háború előtti militáns nacionalista jobboldal felől érkező ellenállásba ütközik, amely gyakran nyíltan fasiszta retorikával és szimbólumokkal párosul, illetve, a volt Szovjetunió esetében, szélsőséges eklekticizmussal, ami a sztálinizmust és a faszizmust kísérli meg ötvözni. (Az Orosz Föderáció Kommunista Pártját, Oroszország legfőbb ellenzéki csoportosulását a fehérgárdisták félőrült ideológiája ihleti, amely a Kolcsak tengernagy és Wrangel báró különféle törzskarai politikai „értelmiségének” és „gondolkodóinak” álláspontját jelenti: eurázsianizmus stb.) Nagyon sokféle politikai megoldás létezik. Lengyelországban, a volt „kommunista” Kwaśniewski elnök „neoliberalis”, neokonzervatív rendszerének bukása után az ultrakatolikus Kaczyński ikrek politikája, bármily nevetségesnek is tetszett eleinte, mára kellőképpen megszilárdult és meglehetősen sikeresnek bizonyult. (Későbbi bukásuk és fölváltásuk Donald Tusk mérsekelt konzervatívjaival merőben „kamarillapolitikai” intrika következménye volt, és semmit se változtat azon, hogy – ami *egyelőre* egyedülálló – a lengyel szejmben *csak jobboldali pártok* foglalnak helyet!) Szélsőséges konzervativizmusát megegyelően, nőellenes, kisebbségellenes, orosz- és németellenes, antiszemita és legfőként antikommunista nézetekkel ötvözi, amit ortodox monetáris politikával, Bush-párti militarista hevülettel, a teljes baloldali üldözésével (megszüntették például a nyugdíját annak a néhány túlélő veteránnak, akik az 1930-as években a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádokban harcoltak), cenzúrával és primitív etnicista propagandával egészíti ki. Szlovákiában a Robert Fico vezette „baloldali szociáldemokrata” kormánynak tagja a Vladimír Mečiar vezette nacionalista párt,

8 Lásd Ernest Mandel (1978). A PCI-ben bekövetkezett megalkuvó fordulat a nyíltan burzsoá irányultságú politika felé világos magyarázatul szolgál az olasz szélsőbal korai megerősödésére és jelentős befolyásszerzésére (vö. Steve Wright 2002).

ill. az ismert iszákos, Ján Slota vezette kvázifasiszta Nemzeti Párt. Ficónak volt képe hozzá, hogy növelje a nyugdíjakat, csökkentse a tömegközlekedési díjakat, hogy megállítsa az állami tulajdonú, teljesen ingyenes közoktatás és egészségügy szétrombolását. A kormány rendkívül népszerű, sőt népszerűségét tovább tudta növelni éles cseh- és magyarellenes nacionalizmusával, oroszbarát kacsingatásaival.

Magyarországon a szociálliberális koalíció élén a tehetséges és fiatal milliárdos üzletember, Gyurcsány Ferenc áll, aki 1989 előtt a Kommunista Ifjúsági Szövetség KB-titkára volt, majd 2004-ben tért vissza a politikai porondra, baloldali populista ígéreteken alapuló választási kampányának köszönhetően 2006-ban újraválasztották, de ezek az ígérek, amint Gyurcsánynak az MSZP kihelyezett [őszödi] frakcióülésén elhangzott titkos beszédéből kiderült, egytől egyig szándékos, előre megtervezett hazugságok voltak. Miután a beszéd kiszivárgott, Budapesten zavargások törtek ki, amelyek az állami televízió – a hazugságok szimbóluma – székházának folyójátába torkollottak. 2006. október 23-án, az 1956-i magyarországi forradalom ötvenedik évfordulóján a korábban vereséget szenvedett rendőrség elégtételt vett a tüntetőkön – összeverték a zavargókat, a véten járókelőket, a már harc képtelenné tett letartóztatottakat, mindenkit, aki az útjukba került. (A liberális értelmiség pedig szégyenszemre a rendőri terror pártjára állt.) A tiltakozások hónapokig folytatódtak, de nagyon hamar elfajultak, ahogy eluralkodott bennük az 1944-ben, a bekerített Budapesten működött nyilasok szimbolikája. A tiltakozásokat az előző miniszterelnök, Orbán Viktor vezette jobboldal ügyesen kihasználta. A kormánykoalíció folytatta radikális megszorító intézkedéseit, az óriási adóemelésekkel, a szociális és egészségügyi kiadások lefaragásával, kórházak, iskolák, kulturális intézmények bezárásával (már be is következett az egészségügyben kialakult káosz okozta első haláleset), a segélyek radikális csökkentésével, ill. megszüntetésével. Kilátásba helyezték a kórházak, a vasút, az energiaszektor és a közszolgáltatások privatizációját, árliberalizációba kezdtek (megszüntették pl. a gyógyszerek kötött árát), bevezették a vizitdíjat és a fősőoktatási tandíjat, megduplázták a tömegközlekedés árát, befagyasztották a béreket és a nyugdíjakat – mindent megtettek, hogy csökkentsék az államadósságot és a fizetési mérleg hiányát, hogy Magyarország teljesíteni tudhassa az Európai Unió ún. konvergenciakritériumait, ami alapfeltétele az eurózónához való csatlakozásunknak. A Standard and Poor's és a hozzá hasonló hitelminősítő intézetek nagyobb befolyással bírnak a kormány politikájára, mint maguk a honpolgárok.

Mindezt éktelen antikommunista retorika, idegenellenes, antiszemita, Nyugat- és bevándorlásellenes propaganda kíséri – Magyarországon gyakorlatilag nincsenek bevándorlók, de ez nem számít, egyszer majd lesznek, ha nem üzzük el a hivatalban lévő gyökértelen kozmopolitákat. A közvélemény-kutatások a parlamenti balközép eltűnését prognosztizálják, a kormány támogatóit nyíltan megfélemlítik, fizikailag is fenyegetik. A jobboldali ellenzék népszavazást kezdeményezett a legnépszerűtlenebb intézkedésekről, s ez bizonyos a szociálliberális koalíció újabb, egyáltalán nem meglepő vereségével végződik majd. (Amióta ezt a cikket megírtam, lezajlott a népszavazás az egészségügyről és a tandíjról, amely a nacionalista jobboldal elsöprő győzelmét hozta, a liberális párt

kilépett a koalícióból, és a neokonzervatív „reformokat” le kellett állítani.) A rendőri túlkapások miatt a rendőrség három magas rangú vezetője, a titkosszolgálatok vezetője és az igazságügy-miniszter is csúfos lemondásra kényszerült. A korrupció mindennapos. Az autópálya- és metróépítés akadozik. A sokemeletes irodaházak üresen állnak, az újabb építése félbeszakadt. Megrendült a közintézményekbe vetett bizalom.

Neonáci motorkerékpárosok ezrei lepik el az Andrássy utat, Wehrmacht-utánzat sisakokban, hatalmas náci és nyilaskeresztes zászlókkal a Kawasakijukon, bőrdzsekijükön büszkén hirdetik csoportjuk hivatalos nevét (Goj Motorosok), elárasztva Budapest központját, a belváros utcáit szörnyű robajukkal és kipufogógázukkal. Újfasiszta csoportok sikerrel szakítanak meg bírósági tárgyalásokat vagy a budapesti önkormányzat képviselőtestületének, a Fővárosi Közgyűlésnek a hivatalos ülését, megfélemlítik a médiákat. Egymást érik a kinevezésen alapuló, pártok nélküli fölsőházat és a népfőlség elve helyett a Szent Korona szuverenitására alapozott alkotmányt követelő gyűlések. Negyvenegy lengyel képviselő, a szejm többségi frakciójának tagjai, indítványt nyújtott be arra vonatkozólag, válasszák meg Jézus Krisztust Lengyelország tiszteletbeli elnökévé (néhányuk egyenesen tiszteletbeli királyra módosítaná a megnevezést). Végül ezt alakiságok miatt elvetették, nem merték szavazásra bocsátani – féltek, hátha elfogadják.

Mindehhez hozzávéve, hogy a Cseh Köztársaság, Románia és Szerbia, úgy tűnik, képtelen működésképes parlamenti többséget kiállítani, a balti államokban tomboló oroszellenes őrdület, az orosz kisebbségek elleni, apartheid típusú diszkriminációt⁹, a roma kisebbségek üldözését és szegregációját az egész régióban („Nem tárgyalok büdös cigány p****kkal” – mondta Románia elnöke az újságírónról, akivel dulakodásba keveredett és akitől ellopta, helyesebben elkobozta mobiltelefonját), az etnikai enklávék szét-hullását a tiszteletre méltó „nemzetközi közösség” közreműködésével (Bosznia, Koszovó, Montenegró, Macedónia vagy Moldova/Transznisztria, ez utóbbiak együtt: Besszarábia), a

9 Mindezt később csak súlyosbította az Egyesült Államok és az EU Oroszország bekerítését és teljes elszigetelését célzó, keménykezü politikája, amely rendkívül megalázó az orosz büszkeség számára, amelynek már így is épp eleget kellett lenyelnie az 1990-es évek eleje óta. Putyin elnök zsarnoki, antidemokratikus politikája láttán a Nyugat összekacsint a lengyel és a balti (főként az észt és a lett) szélsőséges klerikális, profofasiszta rendszerekkel, amelyek gyakorlatilag nyílt apartheidpolitikát folytatnak az orosz kisebbségekkel szemben, amely az általam „tapasztalati antibolsevizmusnak” nevezett politikából nyeri legitimitását, bár egy új, az 1920-as, 30-as évekbeli *cordón sanitaire*-hez hasonló rendszer föllállítására – amely a Szovjetuniót elválasztotta a világ többi részétől – ma nem lehet mentéség a Moszkvából és Szentpétervárról kiinduló világforradalom (vö. „Az oroszkérdés” c. írássommal). Rendkívül hitvány epizódja a történetnek: az Európai Parlament ajánlásában Észtországot támogatta, Oroszországot pedig elítélte, amiért az hevesen tiltakozott egy szovjet háborús emlékmű lebontása ellen (amely természetesen egy szimbolikus, sovinszta gesztus volt az orosz kisebbséggel szemben, miközben a balti Waffen SS veteránjai és az ugyanilyen SS-egyenruhába bújó fiatal szimpatizánsaik parádéztek Tallinn utcáin). Az ajánlást támogatta és meg is szavazta az állítólagosan „kommunista” GUE/NGL parlamenti frakció, két tiszteletet érdemlő „Die Linke” képviselő, Tobias Pflüger és Saha Wagenknecht kivételével.

fehéroroszországi sztálinista intermundiumot, a volt Jugoszlávia nem szlovén lakosainak kiűzetését Szlovéniából – és máris hű képet kapunk az „új demokráciáról”, a „hajlandóak koalíciójának” [coalition of the willing] bátor katonáiról, Rumsfeld és Cheney „új Európájáról”.

Ugyancsak a közelmúltban több kísérlet is történt arra, hogy népszavazásokon fogadtassanak el mindenféle homályos és zavaros „új alkotmányokon” alapuló félelnöki rendszereket – követve a baloldali populista latin-amerikai kormányzatok példáját –, új „köztársaságokat” (a Harmadikat Romániában, a Negyediket Lengyelországban), a Romániában 1938-ban, II. Hohenzollern-Sigmaringen Károly alatt fennálló „királyi diktatúra” mintájára kialakított kinevezéses elnöki rendszereket. Általános támadás a pluralizmus és a többpártrendszer ellen, a fasiszta szimbolika mind látványosabb újjáéledése, melyet ma még inkább időszerűvé tesz a parlamentarizmus és a 90-es évek szerény „liberális” vívmányai egyéb maradványainak egyáltalán nem szimbolikus elsöprése.¹⁰

Liberális publicisták már a modernség elleni támadásról beszélnek. Ami teljes képtelenség. A neokonzervatív (vagy neoliberalis) ellenforradalom két fronton indított támadást a nemzet és főként az alsó középosztály ellen. Meg kell jegyezni, hogy az a közkeletű liberális/konzervatív elmélet, amely a legújabb antiliberalis – a liberális ellenforradalom ellen irányuló – ellenforradalmat egyszerűen „az elfojtott visszatérésének” [*le retour du refoulé*], atavizmusnak, „irracionalisnak” tekinti, teljesen nevetséges. A külsőségeiben és félelmes fizikai akcióiban újfasiszta vagy neonáci jellegű új ellenforradalom nagyon is *modern*. Akár a régi fasizmusok némelyike, *középosztályi* természetű, és a középosztály nagyon is jól fölfogott érdekében harcol „fölfelé” a globális-multinacionális nagytőke ellen *szimbolikusan*, továbbá „lefelé” a proletariátus, a prekariátus és az „underclass” ellen *politikailag, paramilitárisan, fizikailag*. A posztfasiszta (és *nem* neofasiszta!) középosztályi ellenforradalom nyíltan a mandeville-i önzés álláspontjára helyezkedik összes vetélytársaival szemben, és föladja a régi típusú (reakciós) kohézió- és harmóniaelméletek utolsó maradvékait is. Mondanivalója: a „mi” adónkból ne tartsák el „a genetikai hulladékot” (bevándorlók, romák, melegek, alternatív értelmiségiek, munkanélküliek, betegek, nyugdíjasok), a „mi” államunk *bennünket* tartson el. Ez nem a hagyományos kelet-európai jobboldal Othmar Spann által megtestesített paternalista „univerzalizmusa”. Ez a „jóléti állam” eszköztárának elkobzása a szociáldemokráciától és a hanyatló „fordista” ipari munkásságtól a fiatal, „eticista” és *posztfasiszta* diplomás, zömmel alkalmazotti (kisebb részben önálló vállalkozói) középosztály javára.

A neoliberalis/neokonzervatív ellenforradalom nem vette figyelembe, hogy a népjóléti intézmények alkotják sok helyütt a nemzeti identitás gerincét, ez az egyetlen fönmaradt kohéziós erő a hagyományok nélküli kapitalizmusban. Nem pusztán a megélhetés elvesztéséről van szó, ugyanígy a méltóság elvesztéséről is, annak az érzésnek az elvesztéséről, hogy valaki gondoskodik rólunk, vigyáz ránk, megvéd bennünket, az állam által képviselt közösség megbecsülése forog kockán. A függőleges mobilitás volt a tervező jóléti államok legnagyobb vívmánya, amit dinamikus egyenlőségként interiorizáltak.

¹⁰ Lásd „Kelet-Európa új válsága” c. írásomat.

Az osztálystátusz elvesztése – melyet Kelet-Közép-Európában az egyetemi oklevél jelképez: még az éhező *Herr Doktor* is úriember –, a tudat, hogy talán kereskedők, köztisztviselők, tanárok, orvosok gyermekeinek kell *újra* fizikai munkát végezniük, vagy illegális bevándorlóként elmenekülniük, hogy deklasszálódhatnak – ez mind óriási fenyegetést jelent. Ez a lázadás tulajdonképpen a középosztály lázadása a saját magával azonosított nemzet, a státusz, voltaképpen *a kaszt* elvesztéséért.

Másrészt a középosztály képtelen ideológiailag azonosulni a jóléti állam *kommunisták által fölépített* bástyaival és védfaljaival. Ez óriási presztízsvesztés volna, hiszen a „kommunizmus” a múltat és a vereséget szimbolizálja, míg a középosztály épp a modernség letéteményese, amelyet az önművelés, az eredmények, a sikerek, a teljesítmények mítosza hajt. Nem védhetik meg nyíltan azokat az intézményeket, amelyek valójában megteremtették a méltóságukat, amelyek bürokratákat és értelmiségieket csináltak a parasztságból, hiszen ez egyet jelentene a szegyenletes paraszti múlt és a hasonlóan szegyenletes „kommunista” örökség elismerésével. Így ha a kommunizmus művének tüntetik föl a neokonzervatív (vagy neoliberais) pusztítást, elkerülhetik a szegyent, és elfogadhatóvá tehetik a '89 előtti intézményes berendezkedést (mint kritikai referenciát). Ráadásul az egykori kommunistapárt- és KISZ-titkárok nem állíthatják, hogy sohasem tartoztak hozzá a múlt rendszerhez, és ne kellene hálásnak lenniük az áldásaiért – be kell ismerniük, hogy e rend lebontása tulajdonképp csak a Nagy Hiba kijavítása. Így gyarlónak és megalkuvónak tetszhetnek, nem pedig az új rendszer, a szabadság meg az efféle előfutárainak.

Így a mai ellenforradalmárok jobb- vagy baloldalinak öltözhetnek, vagy akár a „kommunista” privatizálók, monetaristák, „kínálati oldaliak” (*supply-siders*) és globalizátorok feddhetetlenül antikommunista ellenlábasaik is. Anélkül óvhatják meg a bolsevikok teremtette jóléti államot, hogy fikarcnyit is adnának a bolsevikokra, akik az Internacionálétól eljutottak a transz-, ill. multinacionáléig, hiszen mindkettő támadható a militáns etnicizmus oldaláról, amely nagyban eltér a klasszikus nacionalizmustól, hiszen ez utóbbi a honpolgárok jogi és politikai egyenlőségén alapult, függetlenül világnézettől vagy faji-etnikai származástól.

Mivel a politikai téboly kelet-európai kitörése ugyanannyira tekinthető a neokonzervatív vagy neoliberais globalizációra vagy a neoimperializmusra adott válaszreakciónak, mint a Nyugat és a Harmadik Világ (tudom, hogy ez a kifejezés meglehetősen rossz ízű, de nem találtam jobbat és nem is találtam ki helyette mást) új társadalmi mozgalmainak antikapitalista verziójának, vetnünk kell egy rövid pillantást a kettő közötti vészjósló párhuzamokra.

Jelentős eltérések vannak a jelenlegi „posztfordista” lázongások és a huszadik századi kapitalizmusellenes ellenállási formák között.

A technikában és a lakhatásban (housing) bekövetkezett változások (beleértve a külvárosi kirajzást, a munkásság önálló háztulajdonát, a személygépkocsit, az ipari nagyüzem leépítését), a munkaerő szétszóródása és általában a termelés szervezésében bekövetkezett változások következtében, nem beszélve az új tömegmédiák hatásáról, az érett kapitalizmus legfőbb ellensége, a proletariátus most térben is el van választva a gazdasági

és a politikai hatalom főhadiszállásaitól, amelyeket deterritorializáltak és denacionalizáltak. Ma már nem tudjuk bevenni a Bastille-t vagy a Téli Palotát, mert a hatalom struktúrája megváltozott. A „birtokos” és „birtoktalan” osztályok közötti közvetlen forradalmi konfrontáció ma már lehetetlen, kivéve néhány ún. elmaradott, vagyis szegény országot. Ezért a jelenlegi küzdelmek leginkább szimbolikusnak tekinthetők, mint pl. a heiligendammi G8 csúcstalálkozó elleni tiltakozás, amelyre akkor került sor, amikor elkezdtem írni ezt az esszét. Tétélezzük föl, hogy „győztek volna” a tiltakozók, és sikerült volna elűzniük az államfőket és más harámbasákat Mecklenburg-Előpomerániából – mi történt volna ezután? Visszatértek volna kormányzói székükbe, legföljebb pár horzsolással, kész. Nem voltak konkrét követelések (a „make capitalism history” nem az), így a tiltakozók nem azon a szinten érintették a „polgári politikát”, ahol tervezik és végrehajtják (is implemented) – ezért azt a néhány valóban konkrét követelést, inkább kérést, amit a mérsékelt szárny megfogalmaz, mindig erősen behatárolja a burzsoá politika, így hát nem lehetnek forradalmiak (pl. a szén-dioxid-kibocsátást, a migránsok alkalmazását vagy a szellemi tulajdonjogokat érintő követelések), vagyis végső soron mindezek beilleszthetők a burzsoá (mainstream liberális) politikába, még akkor is, ha kevés esélyük van az azonnali sikerre. Az erőszak azért lángol föl, mert a tiltakozók a „rendszer” (the system) ellen láznak, a rendszer azonban nem az állami vezetők tetszőleges halmaza, akik az igazi, azaz közjogi hatalmukat egyáltalán nem ebben a keretben gyakorolják. Amivel ma fenyegetnek (nem úgy, mint a kommunista, anarchista vagy szocialista forradalmak esetében), az nem a rendszerváltás, hanem a káosz. A káoszt nem lehet elnyomni (bár a rendőrség vagy a Bundeswehr elfojthatja vagy pacifikálhatja, mint ahogy meg is tette), hiszen csak az ellenhatalmat lehet elnyomni, és a tiltakozás önmagában még nem hatalom. Másrészt maga az elnyomás is káosszá fajulhat. A hatalom ma nem csap össze az ellenhatalommal, nem úgy, mint a klasszikus – főként európai – forradalmak idején¹¹.

11 Ez a rejtvény (*conundrum*) visszaköszön a jelenkori imperializmusról szóló vitákban is. Egyrészt Antonio Negri, az osztályharc egyik legélesebb hangvételű teoretikusa, egyszerűen félresöpri a forradalom helyszínének kérdését, azt állítva, hogy mára teljesen csöppfolyóssá vált, a térben szétszóródott. Másrészt a neves marxista tudós (közgazdász, történész, geográfus, társadalombíró, történetfilozófus), David Harvey elfordul Marxtól, és Rousseau-hoz tér vissza (és néha úgy tűnik, Robin Hoodhoz) a „főhalmozás megfosztással” (*accumulation by dispossession*) elméletével, nagyon hasonlóan az új társadalmi mozgalmak erkölcsi érzületéhez (Harvey 2003; 2006). Mindazonáltal a nemzetállamokat a hatalom jelentős fókuszpontjaiként felfogó elképzelés tekintetében egyetértek Ellen Meiksins Wooddal (2006). Egyszerűen, világosan és megdönthetetlenül kijelenti, hogy a globalizáció nyomán kialakuló világkormányzatban semmiféle fejlődést nem tapasztalhatunk; a tőke közvetlen uralmának tündöklése, véleményem szerint, a jóléti rendszer lerombolása és a kormányzási technikák gyakran a klasszikus *laissez faire* korai módszereit idéző átalakítása okozta káprázat csupán (vö. „Logics of Power: A Conversation with David Harvey” c. írásával, illetve az *Empire of Capital*-ben megjelent, csodálatos, jellegzetesen tömör elemzését). Érdekes, Negrinek *ellentmondó* kérdéseket vet föl Alex Callinicos (2003). Szintén hasznos lehet Harvey újproudhonista tételével (nem a „tulajdon a lopás”, hanem a „birodalom a rablás”) összevetni Leo Panitch és Sam Gindin (2004; 2005) munkáit, amelyeket Alex Callinicos (2005) szintén kritikával illet.

A huszonegyedik századi, posztfordista tiltakozások nem kérdőjelezik meg a politikai rendszer, a jogrend és a kormányzás (*statecraft*) alapelveit. Az állandó hadsereggel nem áll szemben a Vörös Hadsereg, a rendőrséggel a vörösgárdisták vagy a *Republikanischer Schutzbund* (Ausztria, 1934), a nemzeti, parlamenti kormányok a munkástanácsokkal, a burzsoá pártok a proletár pártokkal, a nemzetállamok az egyetemes tanácsköztársasággal (ne feledjük a Szovjetunió címerét, amely egy vörös szalaggal átfont földgolyót ábrázolt, amelyeken a „*Világ proletárjai, egyesüljtek!*” jelszó volt olvasható [de nem a helyi „szovjet” nyelveken, hanem franciául, angolul, németül vagy hindiül], mindenféle, Oroszországra tett provinciális utalás nélkül, és kezdetben az „Internacionálé” volt a „nemzeti” himnusz), senki sem beszél nyíltan a magántulajdonnak, a hatalmi ágak szétválasztásának, az állam és a civil társadalom elkülönülésének az eltörléséről, és a kulturális vagy ideológiai alrendszereket (a törvényhozástól a művészetekig) se nevezte nyilvánosan senki csalásnak és megtévesztésnek. Ahogy láttuk, a tiltakozók követelései nem teljesen elképzelhetetlenek a rendszer keretein belül, mint pl. a nagyobb egyenlőség, az imperialista katonai beavatkozásoknak és az atomfegyverek gyártásának és tömeges tárolásának megszüntetése, nagyobb igazságosság különféle társadalmi csoportokkal szemben stb. S ha ez ma még nem is a tényleges politikai gyakorlat „anyaga”, témája, tárgya – ezekben a követelésekben semmi olyasmi nincs, amit a mainál innovatívabb, nagyvonalúbb liberális politika ne tehetne magáévá. (Korábban már említettem, hogy az antiglobalizációs mozgalmak a *szociáldemokrata reformpolitikát forradalmi utcaszínházzal elegyítik*). Akkor honnan a kétségbeesés?

Nem hinném, hogy a javasolt politikai lépéseknek túl nagy jelentőségük lenne. Ezek a mozgalmak mélyen apolitikusak vagy antipolitikusak. Főként „problémákhoz” szólnak hozzá, és nem államformákat (uralmi rendszereket, „*state-forms*”) támadnak. Gondosan figyelmen kívül hagyják az államot mint olyant, amelyet implicite elismernek, mivel valamelyest számítanak rá, hogy követelései és javaslataik a kormányzati (vagy a globális kormányzati, például IMF, Világbank, WTO, OECD) politika részévé válnak, ugyanakkor nem áll szándékukban olyan új államforma kialakítása, amely alkalmasabb vagy hajlandóbb lehetne az ilyen politikák valóra váltására.

Ezek a posztfordista tiltakozó mozgalmak semmi olyat nem akarnak, ami ne lenne elérhető szabályos, választások útján végbemenő kormányváltások révén, parlamenti pártok vagy nemzetközi szövetségeik révén. Miért vonakodnak akkor tőle, hogy összekössék a politikai részvétel mára már hagyományossá vált formáit, mint pl. a választások, a népszavazások, polgári kezdeményezések („populáris akció”, *Bürgerinitiativen*), sztrájkok, passzív ellenállás vagy polgári engedetlenség különféle kitartóbb, türelmesebb, átgondoltabb módzatait? Vagy ha ez lehetetlennek bizonyul, akkor miért nem készülünk föl (és elő) a forradalomra?

A válasz, azt hiszem, e mozgalmak apolitikus jellegében keresendő: megvonták elismerésüket a *pluralista politikától mint olyantól* – amely előfeltételezi a hatalom átvételét és gyakorlását –, beleértve a forradalmi politikát is. Ez nem apátia – nagyon is sok szenvedély van benne, főként gyűlölet, megvetés és gúny –, hanem az *alany nélküli rend (a tőke) tárgy nélküli megtagadása*. De a jelenlegi rendszer általános elutasítása nem párosul az

erre reflektáló (*responding and corresponding*) utópiával (mint 1968-ban); ez célok és utópia nélküli lázadás, tiszta tagadás, ami paradox módon csak erősebbé teszi, mert a célról és eszközeiről folyó bénító viták szükségszerűen elmaradnak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a tiltakozások új hulláma nem kevésbé szubverzív, mint elődei voltak, mivel nem önmagában a társadalmi, politikai rendet mint olyant támadja, se magukat a liberális politikai intézményeket (még csak nem is a piacokat: a „méltányos kereskedelem” [„fair trade”] is feltételezi a piac meglétét), hanem mindezek *legitimitását*. A polgári engedetlenség céljait tekintve (bármennyire radikális) különös és részleges, azonban mégiscsak morálisan megalapozott, nyíltan vállalt, szándékolt jogsértés. De bármennyire is szembeszegül a törvénnyel, ez az ellenállás mégiscsak az alkotmányos liberalizmus terminusaiban fogalmazódik meg. Napjaink *általánosított* polgári engedetlensége (céljaiban általános, nem elterjedtségében és gyakoriságában), még ha nyilvánvalóan nem is veszélyezteti összeomlással a fönnálló rendszert, komoly nehézségeket okoz a liberális demokráciának. Amíg a „rendszerellenzék” (*systemic opposition*) nem képes (vagy nem akar) megfelelő ellenhatalmat képezni, addig a beleegyezésen alapuló kormányzás – minden „szabad” politika alapja – egyszerűen lehetetlen. Az önkéntes beleegyezést egyre gyakrabban tagadják meg, bár passzívan és szimbolikus módon; nem az ellenállás (amely természetében politikai) ellensúlyozza, hanem az intézményekből való „kijelentkezés”, „kiszállás”, ill. az emberi viszonyokra való reflexió áthelyezése teljesen más, általában etikai szintre. Mivel azonban ez az etika általában az osztó igazságosság valamely válfaja, szükség van hozzá arra a tekintélyre, amelyből a méltányos újraelosztáshoz elengedhetetlen intellektuális erő táplálkozhat.

A korábbi és állítólag konfliktusos (*adversarial*) politikai folyamatok (választások, pártpolitika, a nemzetek versenye, a tőke-munka ellentét) inkább konszenzusos jellege önmagát győzte le. Tekintélyt történelmileg csak valamivel szemben lehet kijelenteni vagy kinyilvánítani: a tekintély és a politika összemosása rendkívül veszélyes. Mindazonáltal a tekintély minden egyéb formája (vallás, konszenzusos társadalmi erkölcs és „erkölcsi érzület”, magaskultúra, tudomány, hagyomány, amely magában foglalja az öregek állítólagos bölcsességét és így tovább) mára elsorvadt, így mindenfajta politikai szakadás pánikot kelt. Az elfogadott tekintély (*authority by assent*) egyetlen fönnmaradt formája mind a mai napig tartja magát, mivel ezt a közösség nem kiválósága miatt tartja fenn, csak a rögtönzött, szeszélyes, ötletszerű, mulékony akarat véletlenszerűsége (*serendipity*) révén. Amint ez az akarat kudarcot vall, kitör a vihar. Ez a népakarat – üres képernyő, amelyre bármit rávetíthetnek – behődöl a divatnak és a közhangulatnak. Ha a nyilvános (közjogi) döntések és közlemények stílusa nincs közös hullámhosszon a népi preferenciák e múló appercepcióival, ez a politikai intézmények hipokrita vagy illúziós jellegét bizonyítja, hiszen ezek az intézmények idegenek ezektől a népi, „demotikus” preferenciáktól, így látszólag az állítólagos „elitek” rejtett hatalmát, érdekeit, ármányait szolgálják.

Nem nagyon csodálkozhatunk, ha Kelet-Európa kétségbeesett, deklasszált középosztályi fiatalsága sötét összeesküvésekről álmodik, s úgy érzi, keserűsége és szorongása demokratikus és „mélyenszántó”, hiszen ez illik a korstílushoz.

A legitimitás egyenes, közvetíttelen tagadása ellentmondani látszik az igazán forradalmi szándékok hiányának, amit az új társadalmi mozgalmaknak tulajdonítottam. De a forradalmak (minimum) nézeteltérések. A forradalmár így szól a zsarnokhoz: „Azt hirdeted, rendszered igazságos; nos, nem az; a következő rendszer, amelyet *mi* avatunk majd föl, az lesz igazságos; te csalatkozol, nekünk van igazunk; Isten velünk.” A kortárs társadalmi mozgalmak semmi ilyesmit nem mondanának. Nem érdekli őket a konvencionális politika elképzelése az igazságosságról. Véget akarnak vetni a globális fölmelegedésnek vagy a gyermekszegénységnek, olyan eszközökkel, amelyeket megvetnek, miközben nem gondolják, hogy vannak más eszközeik – de nem nekik kell majd használniuk ezeket az eszközöket, hanem másoknak.

A politikai harc elmozdulása *a formától a tartalom felé* fölöslegessé teszi a jogi, alkotmányos, legitimációs érveket. Annak a homályosan kivethető beismerése, hogy a kapitalizmusnak jelen körülmények között nincs alternatívája, még nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus legitimálható vagy akárcsak elviselhető volna. Ellenkezőleg. Ez a legitimáció alkotmányos és társadalmi gondolatának, ill. az igazságosság és a szabadság – tudatos emberi cselekvés kontextusában értelmezett – filozófiai eszméinek földadását jelenti. Ez éles kontrasztban áll Marxszal, aki világosan látta, hogy a kapitalizmusnak épp az az alapproblémája (hasonlóan a kizsákmányoláshoz, elnyomáshoz, hierarchiához), hogy szabad és egyenlő szubjektumok között érvényesül.

A *Zeitgeist* (a korszellem), amelynek hatására vörös és fekete zászlók alatt vonulnak az utcán a nyugat-európai fiatalok, más, mint azoké az ifjú kelet-európaiaké, akik átveszik tőlük a palesztin kendőt, a csuklyát és az álarcot, a kődobálást és a lázadó „cool”-t, amit olyan irigykedve néztek sokáig a tévében, de mindezt szélsőséges tekintélyelvűséggel, rasszizmussal stb. kombinálják. Amíg a nyugat-európai, az észak- és latin-amerikai globalizációellenes megmozdulások a forradalmi proletariátus iránti nosztalgiairól tanúskodnak, addig kelet-európai megfelelőik egyértelműen a proletariátussal szembeni félelmüket és megvetésüket fejezik ki. Még ha ezt pusztán politikai-kulturális atavizmusnak tekintjük is (az osztály a viszonyítási pont), akkor is jelentőség-teljes.

Az, hogy a rohamosztagok reakciós, burzsoá magva egyszerűen átveszi gauchiste demonstrációk rendezésének a kellékeit, eszköztárát, részben cargo-kultusz.¹² Sokkal fontosabb a militáns antipolitikus magatartás – amelynek a középpontjában mind Keleten, mind Nyugaton az újraelosztó, erős, paternalista állammal szembeni antietatista védekezés áll, maga az élő önellentmondás –, szemközt az 1945 és 1989 között épült, egalitárius tervezésre épülő világi társadalom romjaival. Nyugodjék békében. Az önkéntelen posztmodern utánpótlás (pastiche) fontos szerepet játszik. Az újonnan megtért, born again (álkapitalista és álnacionalista) polgári középosztály, amelyet még a „kommunisták” hívtak életre, mindent megtesz annak érdekében, hogy megőrizze a „kommunisták” intézményeit és gyakorlatait, miközben halált kiált a „kommunistákra”, s ezen kapitalistákat ért: ez igencsak

12 Egyelőre nyitott kérdés, mennyivel hitelesebbek a nyugati antiglobalista tüntetők kommunista, anarchista jelszavai a militáns kelet-európai fiatalok nyilaskeresztes, vasgárdista szimbólumainál.

megmelengette volna a néhai Jean Baudrillard csalfa szívét (*cheating heart*: utalás a híres blues-számra – *a ford.*).¹³

A munkásosztály néma. Alig akad néhány sztrájk¹⁴. A csata a transznacionális tőke és honi helytartói, ill. a helyi etnikai középosztály, az etnicista, klerikális értelmiség között zajlik. Autentikus baloldal nem tűnt föl egyelőre.

Még.¹⁵

Fordította: Dósa Mariann

Megjelent (kivonatosan): *Socialist Register 2008*, szerk. Leo Panitch, Colin Leys, London: Merlin, New York: Monthly Review Press, 2007, 284-294, a teljes szöveg: *grundrisse: zeitschrift für linke theorie & debatte* #23, 45-55, és mindkettő: <http://www.eurozine.com/articles/2007-09-18-tamas-en.html> és <http://www.eurozine.com/articles/200710-04-tamas-de.html>. A teljes szöveg angol nyelven megjelenik a *Principia Dialectic*ban (London, sajtó alatt).

13 E zavarodott állapot különösen hátborzongató példája volt Kádár János és felesége sírjának megszenteltelenítése. A sírrablók levágták a fejüket és szétszórták a csontjaikat, bizarr bosszút állva Nagy Imre és társai forradalmi haláláért, akiket Kádár és apparátusa végeztetett ki 1958-ban. Arccal lefelé temették el őket, kezüket szögessdróttal hátrakötözve, egymás hegyén-hátán, koporsó és minden egyéb bevett, kulturált eljárás nélkül, mésszel öntötték le őket. Érdekes módon a szélsőjobboldali elkövetők a kapitalizmus sziklaszilárd ellenlábasai, sokkal inkább a többségi eszmét elvető, kádári elvek mentén szerveződő jóléti állam hívei (vö. „Hatred and Betrayal” c. írással).

14 A magyarországi és egyéb kelet-európai tőkés magánvállalatok alkalmazottai alig élnek a sztrájk eszközével. Európa-szerte csupán a közalkalmazottak (vasúti, kórházi dolgozók, köztisztviselők, tanárok, rendőrségi alkalmazottak) azok, akik hajlandóak letenni a lantot – ebben az esetben nagyon speciális lantokat.

15 Én magam több ízben írtam a kelet-európai baloldal esélyeiről és lehetséges programjáról, legutóbb (romániai fölkérésre) a következő cikkben: „Un decalog pentru stînga modernă”, eredetileg: „Baloldal Romániában”. Vö. „Új kelet-európai baloldal”; „Jobb és bal a festői Kárpát-medencében” stb. stb.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bertolt Brecht (1975): *Die Dreigroschenoper*. Stücke, I. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, p. 76.
- Bettelheim, Charles (1978): *Class Struggles in the USSR. Second Period: 1923–1930*. ford. Brian Pearce, New York és London: Monthly Review Press, pp. 209–329.
- Callinicos, Alex (2003): Toni Negri in Perspective. In *Debating Empire*. Szerk.: Gopal Balakrishnan. London and New York: Verso, pp. 121–143.
- Callinicos, Alex (2005): Imperialism and Global Political Economy. *International Socialism*, vol. 108 (ősz), pp. 109–128.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David (2006) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Huszár Tibor (2007): *Az ellittől a nómenklatúráig*. Budapest: Corvina, p. 63.
- Mandel, Ernest (1978): *From Stalinism to Eurocommunism*. London: New Left Books, pp. 125–149.
- Negri, Antonio (1994): Keynes and the Capitalist Theory of the State. In *Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form*. Michael Hardt–Antonio Negri. Minneapolis/London: University of Minnesota Press, pp. 22–50.
- Panitch, Leo–Gindin, Sam (2004): Global Capitalism and American Empire. In *Socialist Register* pp. 1–42.
- Panitch, Leo–Gindin, Sam (2005): Finance and American Empire. In *Socialist Register*, pp. 46–81.
- Resnick, Stephen A.– Wolff, Richard D. (2002): *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*. New York and London: Routledge.
- Schoenbaum, David (1967): *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany*, Garden City NJ: Anchor Doubleday.
- Sohn-Rethel, Alfred (1973 [1932]): Die soziale Rekonsolidierung des Kapitalismus. In *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus: Aufzeichnungen und Analysen*. Uő. Szerk., s. a. r.: Johannes Agnoli–Bernhard Blanke–Niels Kadritzke. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 166–7.
- Tamás, Gáspár Miklós (1993): Socialism, Capitalism and Modernity. In *Capitalism, Socialism and Democracy Revisited*. Szerk.: Larry Diamond, Marc F. Plattner. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, pp. 54–68. [Magyarul is közölte a *Világosság*.]
- Tamás, Gáspár Miklós (1993): The Legacy of Dissent [„A demokratikus ellenzék hagyománya“]. *TLS*, május 14. [megtalálhatók magyarul a *Világosság* évfolyamaiban és a szerző *Törzsi fogalmak*, I–II., Bp.: Atlantisz, 1999 c. munkájában].
- Tamás, Gáspár Miklós (1999): Paradoxes of 1989. *East European Politics and Societies*, 13. évf. 2. szám (tavasz) pp. 353–358.
- Tamás, Gáspár Miklós (1999): The Legacy of Dissent: Irony, Ambiguity, Duplicity. In *The Revolutions of 1989*. Szerk.: Vladimir Tismaneanu. London/New York: Routledge, pp. 181–197 [első változat: *TLS*, 1993. május 14.].
- Tamás Gáspár Miklós (1999): *Törzsi fogalmak*, I–II. Budapest: Atlantisz.
- Tamás, Gáspár Miklós (2000): On Post-Fascism. *Boston Review*, (nyár) [magyarul: *Eszmélet* 48. (2000 tél), pp. 4–24].

- Tamás Gáspár Miklós (2001): Új kelet-európai baloldal. *Eszmélet* 50. (nyár) p. 30–53.
- Tamás, Gáspár Miklós (2002): Victory Defeated. In *Democracy After Communism* Szerk.: Larry Diamond, Marc F. Plattner. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press, pp. 126–131.
- Tamás, Gáspár Miklós (2004): Un capitalisme pur et simple. *La Nouvelle Alternative*, 19. évf., 60–61. szám (március–június) pp. 13–40.
- Tamás Gáspár Miklós (2005): Jobb és bal a festői Kárpát-medencében. *Népszabadság*, augusztus 19.
- Tamás Gáspár Miklós (2007): Az oroszkérdés. *Népszabadság*, április 27.
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Ein ganz normaler Kapitalismus. In *grundrisse: zeitschrift für linke theorie & debatte* vol. 22 (ősz) pp. 9–23. [Magyarul: Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus. *Eszmélet* 75. (2007. ősz) pp. 90–114. Az eredeti angol szöveg később jelent meg: A Capitalism Pure and Simple. *Left Curve* vol. 32 (2008) pp. 66–76.]
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Hatred and Betrayal. *The Guardian* (London), május 9. [Tamás Gáspár Miklós: Kádár csontjai. *Népszabadság*, május 3.]
- Tamás Gáspár Miklós (2007): Kelet-Európa új válsága. *Népszabadság*, július 25., [illetve: www.transindex.ro, www.perlentaucher.de, www.rue89.com].
- Tamás, Gáspár Miklós (2007): Un decalog pentru stînga modernă. In *Observator Cultural*, Bukarest, április 19–27., [eredetileg: Baloldal Romániában? *Élet és Irodalom*, 2007. április 27., és jóval később: www.ahet.ro].
- Tamás Gáspár Miklós (2008): A jóléti állam kísértete. *Eszmélet* 77. (tavasz), pp. 96–129.
- Wood, Ellen Meiksins (2003): *Empire of Capital*. London and New York: Verso, *passim*.
- Wood, Ellen Meiksins (2006): Logics of Power: A Conversation with David Harvey. *Historical Materialism* 14.4 pp. 9–34.
- Wright, Steve (2002): *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London/Sterling VA: Pluto.